

Återblick

UNDER DEN TIDSRYMD som vi behandlat i de gångna kapitlen har vissa grundläggande betingelser för jordbruket legat fast och inte nämnvärt förändrats. De första indikationerna på gödslade åkrar, ängsbruk och stallning kommer redan under bronsålderns slut. I den meningen är det alltså en stor kontinuitet från den äldsta järnålderns gårdar till det jordbruk som fanns vid början av medeltiden och in på 1900-talet. En person som är van vid det svenska, förmekaniska jordbruket skulle på flera sätt känna igen sig.

Men samtidigt har jordbruket genomgått flera genomgripande förändringar. Förändringarna kan sägas ligga på fyra plan. Det rör sig dels om införandet av *ny teknik* (här används teknik i vid mening) – där redskap, grödor och odlingssystem har kommit att bli bestående landvinningar, ofta i kraft av att de möjliggjort en ökad produktivitet. Dels har *odlingslandskapet* vid ett eller flera tillfällen omformats på ett lika omdanande sätt som vid 1700- och 1800-talens jordskiften. Dels har jordbruksbygden utvidgats genom *kolonisation* av tidigare ej fast bosatta områden. Denna utvidgning har inte skett som en jämn tillväxt. Perioder av expansion och kolonisation har växlat med perioder av tillbakagång och igenväxning. Vi har också framhållit den stora betydelse som den skiftande *sociala och politiska ramen* haft för jordbrukets inriktning och landskapets utseende.

När vi i de gångna kapitlen tematiskt har gått igenom de olika källmaterialens vittnesbörd om markanvändning och jordbruks-teknik har vi slagits av att vissa århundraden utmärker sig både genom bebyggelseexpansion och genom stora förändringar i jordbruksteknik och i landskap. 800-talet f.Kr., 200-talet e.Kr. och 800-talet e.Kr. markerar viktiga förändringsfaser på dessa olika områden. De här perioderna har naturligtvis också varit politiskt och socialt dynamiska, men det som har slagit oss är snarare att den period då de politiska omvälvningarna varit som mest markanta, 400–700 e.Kr., inte alls på samma sätt som de andra perioderna utmärker sig genom tekniska nydaningar eller förändringar i odlingssystem.

Upptakten

I det första kapitlet beskrev vi en första förändringsperiod under den sena bronsåldern med betoning på 800-talet f.Kr. Från Skåne i söder till Umeälven i norr växer kulturmarken till. Även formerna för landskapets utnyttjande förändras. Nu kommer de första tecknen – om än osäkra – på fähus och slättermarker. Den äldre bronsålderns stora blandning av spannmålsgrödor likriktas alltmer mot skalkornet som dominerande gröda.

Ökad stenröjning och permanenta indelningar gör att odlingen för första gången lämnar varaktiga spår i landskapet. Bakom den utvecklingen ligger behovet av att manifesteras rätten till marken på ett mer permanent sätt. I de vandrande gårdarnas landskap har man successivt röjt upp allt större partier och skapat produktiv kulturmark, samtidigt som röjningen inneburit ett juridiskt hävdande av marken. Men stenröjningen hänger också samman med en förbättrad jordbearbetning. Senast vid denna tid har man börjat använda ett träårder med separat bill, som gör att man kan ärja tätare fåror. Kanske är nedmyllningen av gödsel det viktigaste skälet till den ökade betydelsen av jordbearbetningen. Från samma tid blir också det treskeppiga, funktionsuppdelade långhuset jordbrukets viktigaste byggnad för en lång tid framåt.

Järnframställning och smide tar sin början och den äldsta järn-skära som hittats på svensk mark härstammar från denna tid. Järnet är naturligtvis en viktig del för järnålderns jordbruk, men utifrån analysen av ängsbruk och de äldsta skärorna kan det diskuteras om järnet är en nödvändig förutsättning för den typ av jordbruk som bedrevs under äldre järnålder. Flera av de viktiga komponenterna i det karakteristiska järnåldersjordbruket är på plats redan då bronset dominerade skörderedskapen. Först efter Kristi födelse gör man på allvar bruk av den nya metallens egenskaper. Då kan man tillverka stål. Samtidigt görs skörderedskapens blad och skaft längre än bronsredskapens.

Drivkraften bakom denna förändringsperiod kan man bara spekulera över. Det finns inte några avgörande tekniska nyvinningar som kan sägas vara motorn i denna utveckling. Snarare handlar det om ett samlat paket där åkerbruket intensifierats genom ökad jordbearbetning. Efter hand som fähus införs under första årtusendet före Kristus intensifieras också boskapskötseln genom fähusdrift och ängsbruk. Från 200-talet f.Kr. finns också slätterängar säkert belagda i Skåne och beläggen för fähus blir vanligare även i Mälardalen och Östergötland. Till denna period hör också

den rika flora av skörderedskap av järn som dyker upp i gravarna från 200-talet f.Kr., där lövkniven inledningsvis spelar en viktig roll.

200–500 e.Kr.

Nästa markanta förändringsperiod är 100–200-talen e.Kr. På snart sagt alla de områden vi behandlat kan viktiga förändringar och nyheter dateras till dessa århundraden eller till de närmast följande. Det hänger delvis samman med att bebyggelse och odlingsmark expanderar, vilket gör att det arkeologiska materialet från denna tid är rikare och mer omfattande än under andra delar av järnåldern. Det kan alltså hända att nyheter, som spelat en roll redan tidigare, blir synliga först vid denna tid.

Källmaterialet vittnar om en teknisk omvandling, allt från odlingen till vidarebearbetningen av mat och textilier. Efter att ha ökat i betydelse under tiden runt Kristi födelse dominerar nu skalkornet som gröda över hela Sverige. Nya typer av skäror, roterande handkvarnar, bakugnar och de första fynden av bröd visar hur åkerns produkter skördas och vidareförädlas med nya metoder. Under denna tid kommer också periodens enda nykomlingar bland husdjuren: höns, gås och katt. Kortliar och räfsor har effektiviserat slätterarbetet. Nya fårraser, de första saxarna och den varptyngda vävstolen är delar av omvandlingen av textilproduktionen. Kläder av ylle tar nu helt över efter att man tidigare även använt skinnkläder. Samtidigt dyker de första järnxyorna upp som liknar våra dagars yxor – skafthålsxyorna. Det är egentligen bara i jordbearbetningen som vi inte kan påvisa någon teknisk utveckling vid denna tid.

De olika tekniska förändringarna sker samtidigt med en omvandling av landskapet. Vi har räknat med att jordbruket redan tidigare var baserat på vinterfoderinsamling, stallade djur och gödslade åkrar. Men från 100–200-talen e.Kr. inordnas de olika markslagen i ett fast rumsligt mönster som blir bestående under en längre tid. Vi ser början till den historiska tidens indelning i inägor och utmark.

I sydligaste Sverige tar detta sig uttryck i ett ökat antal mindre byar som förblir på samma plats under 200–300 år. I Östsvrige och på Östersjööarna växer system av stenmurar fram, som tyder på intensifierad boskapsskötsel. Även detta bebyggelsemönster får en varaktighet på 200–300 år. Men landskapet utvecklas inte likformigt i hela Sverige. Det uppkommer regionala särdrag i odlingslandskapets utformning. I Västsverige regleras det tidigare kontur-

lösa åkerbruket i ett regelbundet tegmönster. Där skapas en geometri som än i dag är synlig i landskapet. Perioden innebär också en kraftig inre kolonisation som innebär att tidigare extensivt utnyttjade marker i Syd- och Mellansverige utnyttjas till fast gårdsdrift. Även längs Norrlands kust och i Jämtland uppstår nu fast jordbruksbebyggelse.

På flera olika skalnivåer – från gården till småkungadömet – finns tydliga tecken på att bebyggelseexpansion skedde inom ramen för ett socialt skiktat samhälle. Järnålderns gårdssamhälle var hierarkiskt och skillnaderna mellan olika skikt framträder redan på basplanet – i varje enskild by eller byliknande sammanslutning av gårdar. Mot denna periods slut – under 300–500-talen – blir det som tydligast. På vissa håll bildar befästa gårdar centra för små lokala godssystem. Vi finner också centralplatser för kult, varuutbyte och militär organisation. Dessa verkligt rika centralplatser dyker ofta upp under slutet av denna expansionsperiod. Till skillnad från flera av smågårdarna som överges vid 500-talet, består de rika centralplatserna ofta ända fram till järnålderns slut.

Den äldre järnålderns förstatliga politiska och ekonomiska system har haft en stor förmåga att skapa tillväxt och bebyggelseexpansion. Vi har tolkat de fornlämningstäta områdena i Öst-sverige och på Östersjööarna som uttryck för flera olika småkungadömens intensiva utnyttjande av sina centralområden. När expansionen upphör och åtminstone i vissa områden går över i en nedgångsperiod, återspeglar det både den politiska omfördelningen av makten och en ökad regional arbetsdelning.

500–700 e.Kr.

Från första årtusendets mitt finns få exempel på tekniska förändringar i jordbruket. Inte heller tycks odlingssystemet ha ändrats nämnvärt. Åkern är även under yngre järnålder bara en mycket liten del av den samlade kulturmarken. Till skillnad från vad som sker i övriga Nordeuropa, förändras inte heller sammansättningen av husdjuren. Men samtidigt finns det rikhaltigt med spår i landskapet som visar att gårdar och kulturmark har övergetts eller strukturerats om.

Parallellt med denna utveckling kan man på Östsveriges fastland se hur de tidigare stora hägnadslagen splittras upp i mindre by- och gårdsterritorier. Grundstrukturen i jordbrukslandsskapets indelning börjar närma sig den vi känner från historisk tid. Ett tecken i samma riktning är att de stora fähusdelarna i långhusen inte kan

beläggas. Storgårdarna tycks alltså bli färre. Det skulle kunna tyda på en ökad centralisering av makten över jorden. Omvandlingen vid denna tid har alltså främst berört det sätt som jordbruket inordnats i en samhällelig struktur.

Grunden för de tidigare småkungadömena var dels ett lokalt varuutbyte inriktat på livsmedel och textilråvaror, dels ett högt specialiserat utbyte av lyxvaror och prestigeföremål. Under yngre järnålder ökar den regionala arbetsdelningen. Nu börjar man i allt högre utsträckning handla med järn till vapen och jordbruksredskap, men det finns också tecken på att till exempel malstenar, täljstensgrytor och brynen ingått i ett regionalt varuutbyte. Vid samma tid växer en storskalig järnhantering fram i Bergslagen och i Norrland. Nära förknippad med denna utveckling är den politiska maktförskjutningen mot norra Mälardalen och Uppland. Samtidigt som det sker en nedgång i vissa bygder så expanderar bebyggelse och odlingsmark i dessa områden. Men denna expansion kan alltså inte – som expansionen under äldre järnålder – knytas till en teknisk omvandling av jordbrukets grundförutsättningar.

800–1200 e.Kr.

Från slutet av 700-talet börjar man i sydligaste Sverige se de första tecknen på den radikala omvandling som perioden 800–1200 skulle komma att innebära. I Skåne ökar rågodlingen och med den införs också höstsådd och tresäde. I och med att alltmer av kulturmarken tas i anspråk för odling och slätter blir svinuppfödningen också ett vanligare sätt att skaffa kött på. I Västsverige märks en ökad betydelse för havreodlingen, men där, liksom i övriga delar av Sverige, tycks ensädet vara allenarådande fram till medeltid.

Det som framför allt kännetecknar jordbrukstekniken under yngre järnålder är den ökade järnkonsumtionen. Järnet används inte bara till fler redskap, utan järndelarna blir större och därmed tyngre i varje enskilt redskap. Årderbillar av järn dyker upp redan under 400-talet och blir sedan större under loppet av yngre järnålder och tidig medeltid. Det utvecklas olika typer av yxor och de blir framför allt större och tyngre. Liarna smids med längre blad och långlien är kanske den mest betydelsefulla nyheten under yngre järnålder. Med långlien kan samma yta slås på kortare tid och dessutom kan mindre produktiva ängar på fastmark tas i bruk i ökad utsträckning.

Samtidigt sker över så gott som hela landet en övergång till ett

helt nytt byggnadsskick. Järnålderns långhustradition bryts och i stället får vi på varje gård ett stort antal mindre hus med skilda funktioner. Förändringen av byggnadsskicket, som i stora delar av Sverige startar redan under 700-talet, kan ses i två perspektiv. Dels innebär den en anpassning till en generellt sett mindre gårdsstorlek, med mindre hushåll och färre stallade djur, dels är den förknippad med utvecklingen av träteknologin – införandet av skäggyxor och täljbilor – som förenklat timmermansarbetet.

Vid denna tid får också jordbruksexpansionen en egen drivkraft. Det sker genom en inre kolonisation i Syd- och Mellansverige men också genom att hela Norrlands kustland får fast bebyggelse upp till Tornedalen.